

Κ. Ἀ. Ψάχος:
ὁ ἄνθρωπος, ὁ διδάσκαλος, ὁ μουσικός, ὁ ἐπιστήμων
Πρόδρομη ἀνακοίνωση

ΤΟ ΣΧΟΙΝΟΤΕΝΕΣ ΤΟΥ ΤΙΤΛΟΥ· Κωνσταντῖνος Ἀλεξάνδρου Ψάχος· ὁ ἄνθρωπος, ὁ διδάσκαλος, ὁ μουσικός, ὁ ἐπιστήμων, ἅς μὴ λογισθεῖ, παρακαλῶ, ὡς προοίμιο μιᾶς μεγαλεπήβολης μελέτης· σπεύδω νὰ διευκρινίσω ὅτι ἡ παρούσα ἀναφορὰ στοιχειοθετεῖ ἀπλῶς πρόδρομη ἀνακοίνωση μιᾶς ἐτοιμαζόμενης ἀπὸ τὸν ὑποφαινόμενο ὁμότιτλης μονογραφίας γιὰ τὴ ζωὴ καὶ γιὰ τὸ ἔργο, γιὰ τὴν καλλιτεχνικὴ καὶ γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ δραστηριότητα τοῦ Ψάχου. Οἱ προεπισημανθεῖσες τέσσερις παράμετροι ἀποτελοῦν, λοιπόν, τὰ βασικὰ σημεῖα γύρω ἀπὸ τὰ ὁποῖα κρίθηκε λυσιτελέστερο νὰ ἐκταθεῖ ἡ σκιαγράφηση τῆς προσωπικότητος τοῦ Ψάχου· Κ. Α. Ψάχος, ὁ ἄνθρωπος τὰ ἀπὸ τῆς γέννησης ὡς τοῦ θανάτου περιστατικὰ τῆς ζωῆς του· τὰ τῆς παιδικῆς ἡλικίας του, τὰ τῶν σπουδῶν του, τὰ τῆς οἰκογενειακῆς του κατάστασης. Κ. Α. Ψάχος, ὁ διδάσκαλος τὰ τῆς πολυμερῶς τε καὶ πολυτρόπως ἐκδηλωθείσης διδασκαλικῆς θητείας του. Κ. Α. Ψάχος, ὁ μουσικός· τὰ τῆς ψαλτικῆς διακονίας του, τὰ τῆς μελοποιητικῆς δημιουργίας του. Κ. Α. Ψάχος, ὁ ἐπιστήμων· τὰ τῆς ἐρευνητικῆς δραστηριότητάς του, τὰ τῶν μουσικολογικῶν μελετημάτων καὶ συγγραφῶν του. Ἀποπειρῶμαι εὐθύς (μὲ οὐσιαστικὴ, βεβαίως, ἐπίγνωση τῆς ἀναπόφευκτης, ἐν προκειμένῳ, ἑλλειπτικῆς περιγραφῆς¹) νὰ δώσω ἓνα πρῶτο στίγμα τῆς μελλοντικῆς ἐξειδίκευσης τοῦ λόγου γιὰ ἕκαστο τῶν ἀνωτέρω σημείων:

1. Σημειωτέον ὅτι ἐσκεμμένα ἀποφεύχθηκε στὸ παρὸν κείμενο περαιτέρω ἀναλυτικὸς ὑπομνηματισμὸς· παραπομπὲς σημειώθηκαν μόνον γιὰ ὅσες περικοπὲς χρησιμοποιήθηκαν αὐτούσιες ἀπὸ σχετικὰς πηγές.

α'. ὁ ἄνθρωπος

Τὸ ἔτος γέννησης τοῦ Ψάχου ἀποτελεῖ θέμα φιλολογούμενο, καθ' ὅτι δυσεξιχνίαστες συγκυρίες τῆς βιοτῆς του ἐπέβαλλαν, ὡς φαίνεται, τὴν ἀλλοίωση τῆς σχετικῆς χρονολογίας· ἐπὶ τοῦ παρόντος, πάντως, πειστικότερο φαίνεται τὸ προτεινόμενο ἔτος 1866. Ὁ θάνατός του ἐπῆλθε κατὰ τὴν 9^η Ιουλίου τοῦ 1949. Ἡ ὀγδονταετρίαχρονη πορεία τῆς ζωῆς του ἀποδείχθηκε πολυκύμαντη. Κινήθηκε μετὰ τῆς ἐρατεινῆς Ἀνατολῆς (ἀφετηρία ἢ γενέτειρά του, τὸ Μέγα Ρεῦμα Βοσπόρου στὴν Κωνσταντινούπολη) καὶ τῆς μητροπολιτικῆς Ἑλλάδας (κατάπαυσή του τὸ τῶν Ἀθηνῶν κλεινὸ ἄστυ)· ἡ σημειολογία (γεωγραφικὴ, ἱστορικὴ, πολιτισμικὴ καὶ κυρίως μουσικὴ) αὐτοῦ τοῦ δίπολου χαρακτήριζε, πιστεύω, ἰσόβια ὁλόκληρη τὴν ὕπαρξή του. Ὁρφανὸς ἀπὸ μικρὸς στράφηκε ἀρχικὰ στὸ συγγενικὸ του περιβάλλον. Ὁ θεῖος του, Δημήτριος Παπαδόπουλος, «πεπρoικισμένος διὰ φωνῆς γλυκυτάτης καὶ φαντασίας μουσικῆς ἀπαρραμίστου», τὸν προσανατόλισε πρὸς τὸν ἐκκλησιαστικὸν χῶρον, πρὸς τὴ σπουδὴ τῆς ψαλτικῆς τέχνης· «ὑπῆρξεν δι' ἐμέ ὁ θεῖός μου αὐτός –παρὰδέχεται ἀργότερα ὁ ἴδιος– ὁ πρῶτος καὶ μόνος διδάσκαλος τοῦ ὕφους καὶ τῆς ἐκτελέσεως, ἅμα δὲ καὶ ὁ ἀκούσιος ὁδηγός μου εἰς τὸ ζήτημα τῆς ρυθμικῆς ἐκτελέσεως, χωρὶς νὰ γνωρίζῃ καὶ ὁ ἴδιος πῶς»². Γιὰ τὴν περαιτέρω γνωσιολογικὴ ἐξέλιξιν καὶ τὴν καλλιτεχνικὴ ἀνέλιξιν του ἀναζήτησε ἀπεγνωσμένα τὴ στήριξιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν ταγῶν καὶ τῶν διδασκάλων του· δυστυχῶς, ὅμως, οὐδέποτε τὴν ἔλαβε. Ἀναγκάστηκε, τελικά, νὰ βασισθεῖ στὶς προσωπικὲς του δυνάμεις σὲ μεταγενέστερο βιογραφικὸ του σημείωμα –ἡ σύνταξιν τοῦ ὁποίου πρέπει μᾶλλον νὰ ὀφείλεται στὸν ἴδιον– παρατηρεῖται: «Τὰς ἀρχὰς τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἡμῶν μουσικῆς ἐδιδάχθη παρὰ τοῦ ἀρχιμανδρίτου Θεοδώρου Μαντζουρανῆ, διδασκάλου τῆς Μουσικῆς, ἐν τῇ ἐπὶ τῆς πρώτης πατριαρχείας Ἰωακείμ τοῦ Γ' ἰδρυθεῖσῃ Ἱερατικῇ Σχολῇ, ἧς καὶ τρόφιμος ὁ κ. Ψάχος ὑπῆρξεν, εἰσαχθεὶς ἐν τῇ Σχολῇ ταύτῃ τῇ προστασίᾳ τῆς Α. Θ. Παναγιότητος τοῦ καὶ νῦν Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου κ.κ. Ἰωακείμ τοῦ Γ'. Ἐκτὸς τοῦ διδασκάλου τούτου οὐδένα ἄλλον ἔσχεν τοιοῦτον ἐν τῇ μουσικῇ ὁ κ. Ψάχος, ἀλλὰ μόνος διὰ τῶν ιδίων του μελετῶν ἐτελειοποιήθη ἐν τῇ μουσικῇ

2. ΧΑΤΖΗΘΕΟΔΩΡΟΥ, Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργον τοῦ Ψάχου, σ. ιε'.

τέχνη ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε λίαν ἐνωρίς νὰ ἐκτιμηθῇ ἡ μουσικὴ ἰδιοφυΐα του παρὰ τῶν συγχρόνων του»³. Μόνος προστάτης καὶ εὐεργέτης του ἀπέβη ὁ μνημονευθεὶς Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Ἰωακεῖμ ὁ Γ', χωρὶς τὴν καθοριστικὴ μεσολάβηση τοῦ ὁποῖου (φέρεται ὅτι μὲ προσωπικὴ του παρέμβαση ἐνεγράφη, ὡς ὑπεράριθμος, στὴν ἐπισημανθεῖσα ἱερατικὴ σχολὴ τῆς Κωνσταντινουπόλεως) ἡ τύχη τοῦ γιου ἐνὸς ζαχαροπλάστη ἀπὸ τὸ Μέγα Ρεῦμα τοῦ Βοσπόρου θὰ μᾶς ἦταν, ἴσως, ἄγνωστη. Οὐσιαστικά, ὁ Ἰωακεῖμ ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς τρεῖς συνολικὰ ἀρχιερεῖς ποὺ καθόρισαν τὴ ζωὴ τοῦ Ψάχου, στήριξαν τὶς ἐπαγγελματικὲς ἐπιλογές του καὶ τὶς καλλιτεχνικὲς ἀνησυχίες του καὶ τὸν τίμησαν μὲ τὴν ἄδολη πνευματικὴ ἀγάπη καὶ τὴν εἰλικρινῇ φιλίαν τοὺς ὁ δεῦτερος ἦταν ὁ (περιβεβλημένος, πάλι, ὑψηλὴ ἀρχιερατικὴ περιοπὴ) μητροπολίτης Ἀθηνῶν Θεόκλητος, γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Ψάχος (κατὰ δήλωσή του) ἔτρεφε «σεβασμόν, λατρείαν καὶ ἀγάπην», προσαγορεύοντάς τον ἀπερίφραστα «ὡς τὸν ἐν Ἀθήναις ἄλλον Ἰωακεῖμ προστάτην του»⁴, ἐνῶ ὁ τρίτος ἦταν μιὰ ἀπρόσμενη ἐκκλησιαστικὴ φυσιογνωμία ὁ πατριώτης του (καὶ δεδιωγμένος ἀπὸ τὴν τῆς Πενταπόλεως μητροπολιτικὴ ἔδρα του) Νεκτάριος Κεφαλᾶς, ὁ οἰκουμενικῆς σήμερα φήμης ἅγιος Νεκτάριος. Πιστεύω ἀκράδαντα ὅτι ἐν μέσῳ μιᾶς –ἐκ μέρους τῶν ἐλλαδικῶν ἐκκλησιαστικῶν παραγόντων– ἀρνητικῆς στάσης ἐναντι τοῦ ἐν γένει ἔργου τοῦ Ψάχου, ὁ ἅγιος Νεκτάριος ἦταν ἡ μυστικὴ ἀπαντοχὴ του τὸν ἐπισημαίνουμε νὰ τοῦ συμπαραστέκεται πολλάκις ὡς ἀπλὸς συνεργάτης του (μέλος τῆς μουσικῆς ἐπιτροπῆς γιὰ τὴν καθόλου μελέτην παντὸς μουσικοῦ θέματος, καθηγητῆς τῆς λειτουργικῆς τοῦ Τυπικοῦ καὶ τῆς ἐρμηνείας τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὕμνων στὸ Ὡδεῖο Ἀθηνῶν, συντάκτης κειμένων στὴ μουσικὴ ἐφημερίδα *Φόρμιγξ*), κυρίως ὅμως νὰ ἐκδηλώνει τὴ βαθειὰ φιλίαν ποὺ τοὺς συνέδεε· τὸν ἅγιο Νεκτάριο ἐπέλεξε ὁ Ψάχος γιὰ νὰ εὐλογήσῃ τὸν κατὰ τὴν 4^η Σεπτεμβρίου 1905 γάμο του μὲ τὴν ἐκ Σμύρνης εὐγενεστάτην καὶ πολὺφερνον Εὐανθίαν Ἀμερικάνου, ἐνῶ ἡ μετὰ τὸν πνευματικὴν σχέσιν συνεχίστηκε καὶ μετὰ τὴν ἐξ Ἀθηνῶν ἀναχώρησιν τοῦ Νεκταρίου, ὅπως τεκμαίρεται ἀπὸ φέρον θερμὴ ιδιόχειρ ἀφιέρωσιν ἀντίτυπο τῆς *Παρασημαντικῆς* τοῦ Ψάχου ποὺ ἀνευρέθη στὰ κατάλοιπα τοῦ ἀγίου

3. Κωνσταντῖνος Α. Ψάχος, σ. 1.

4. ΧΑΤΖΗΘΕΟΔΩΡΟΥ, ὅ.π., σσ. κθ'-λ'.

στο μοναστήρι του στην Αϊγίνα⁵. Αργότερα, από το έτος 1932 (και ενώ ή πρώτη σύζυγός του, Εὐανθία, εἶχε πεθάνει ἤδη από το 1922), ὁ Ψάχος θὰ γνωρίσει τὴν οἰκογενειακὴ θαλπωρὴ κοντὰ στὴ δεύτερη γυναῖκα του, Ἀμαλία, μὲ τὴν ὁποία καὶ θὰ μοιραστεῖ τὴν ὑπόλοιπη ζωὴ του.

β'. ὁ διδάσκαλος

Ἡ διδασκαλία ἀποτελοῦσε, ἀναμφίβολα, τὴν πλέον βασικὴ (οὐσιαστικὰ τὴ μόνη σταθερὴ) ἀσχολία τοῦ Ψάχου. Ξεκίνησε νὰ διδάσκει ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου διετέλεσε (σὲ διάφορα ἐκπαιδευτήρια τῆς Πόλης) καθηγητὴς ὄχι μόνον τῆς μουσικῆς ἀλλ' ἐνίοτε καὶ τῶν ἐλληνικῶν ἢ τῶν θρησκευτικῶν μαθημάτων. Παράλληλα, δραστηριοποιήθηκε ὡς ἰδρυτικὸ μέλος τοῦ περιωνύμου Ἐκκλησιαστικοῦ Μουσικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως, «ἐπιφάνῃ θέσιν μεταξὺ τῶν μουσικῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατέχων –ὅπως σημειώνεται στὸ προμνημονευθὲν βιογραφικὸ του– ἐκτιμώμενος πρὸς τοῦτοις καὶ διὰ τὸ εὐμέθοδον τῆς διδασκαλίας τῆς μουσικῆς, ἧς διδάσκαλος ἐπὶ διετίαν ὑπῆρξεν καὶ ἐν τῇ Μουσικῇ Σχολῇ τοῦ Συλλόγου»⁶. Κατὰ τὸ 1904, μὲ κάθε ἐπισημότητα καὶ μὲ ἐκδυμενὲς τὶς πατριαρχικὲς εὐλογίες, μετακαλεῖται τὴν Ἀθήνα ὡς διευθυντὴς τῆς ἀρτισύστατης σχολῆς βυζαντινῆς μουσικῆς τοῦ Ὡδείου Ἀθηνῶν. Ἀναπτύσσει καὶ ἐδῶ πλήρες πρόγραμμα σπουδῶν βυζαντινῆς μουσικῆς, ἐνῶ παράλληλα ὀργανώνει, μὲ συσταθέντα χορὸ μαθητῶν τῆς σχολῆς, πληθώρα λατρευτικῶν καὶ μουσικῶν ἐκδηλώσεων. Πάντως, ἡ μοίρα τῶν ἐκασταχοῦ προσπαθειῶν του γιὰ μιὰν ἄρτια διεκπεραίωση τοῦ διδακτικοῦ προγράμματός του ἦταν κοινὴ ὑπαιτιότητα ἄλλων, ὅλες οἱ σχετικὲς ἀπόπειρές του παρέμειναν ἀνολοκλήρωτες. Στὴν Κωνσταντινούπολη, ἐνῶ ὡς «διδάσκαλος τῶν ἀνωτέρων ἐλληνικῶν ἐν τῷ Ἀγιοταφικῷ Παρθεναγωγείῳ ἐπεδείξατο περισσὴν εὐσυνειδησίαν περὶ τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν καθηκόντων του, ὅπως ἀναφέρεται στὸ βιογραφικὸ του, τοῦτο παρεγνωρίσθη, ὡς καὶ αἱ πολλαπλαῖ ἄλλαι ὑπηρεσίαι αὐτοῦ, δι' ὃ

5. Ἀντίστοιχο βιβλίον τοῦ ἀγίου Νεκταρίου (Προσευχητάριον κατανυκτικόν, ἐν Ἀθῆναις 1904), μὲ ἐκδυμὴ ἀφιέρωση πρὸς τὸν Ψάχον, ἐνετοπίσθη ἐπίσης στὰ κατάλοιπα τοῦ τελευταίου· παρνομοιότυπα τῶν προμετωπίδων ἀμφοτέρων τῶν βιβλίων καταχωρίζονται στὸ τέλος τοῦ παρόντος κειμένου [EIKONES 1-2].

6. Κωνσταντῖνος Α. Ψάχος, σ. 2.

καὶ ἀπεχώρησεν οἰκειοδελῶς, μετὰ ἐξαετῇ εὐδόκιμον ὑπηρεσίαν»⁷. Στὴν Ἀθήνα, ἀναγκάζεται ὁμοίως νὰ ἐγκαταλείψει τὴν ἐξαιρετικὰ πλούσια καὶ καρποφόρα διδακτικὴ δραστηριότητά του στὸ Ὡδεῖο Ἀθηνῶν, παραιτούμενος μετὰ δεκαπενταετῇ ἐκεῖ ὑπηρεσία. Ἡ αἰτία τῆς συγκεκριμένης (στερεότυπα σχεδὸν συνδεδεμένης μὲ τὴν προσωπικότητα τοῦ Ψάχου) ἐκβάσης τῶν συνεργασιῶν του πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ καὶ πάντως δὲν θὰ ἦταν φρόνιμο νὰ ἀποδοθεῖ σὲ μιὰ (κατὰ πρώτην ἐκτίμηση εὐλογα ὑπονοουμένη) στρυφνότητα τοῦ χαρακτῆρα του. Ἡ δρυμεῖα πολεμικὴ ποὺ ἀναπτύχθηκε ἐναντίον τοῦ Κωνσταντινοπολίτη μουσικοῦ δὲν εἶναι μέχρι σήμερα γνωστὴ στίς λεπτομέρειές της· ὁ ἴδιος ὁ Ψάχος, σὲ ἐμπιστευτικὴ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Γεώργιο Νάζο, ἀφῆνει νὰ ἐννοηθοῦν κάποια πράγματα: «...οὐδὲ ἡμέρα μία παρῆλθε χωρὶς νὰ ποτισθῶ καὶ μίαν πικρίαν. Ἦμην ὑποχρεωμένος νὰ παλαίω πρὸς ὑπούλους συκοφάντας τοῦ ἔργου [ὅπερ ἐγὼ ἐδημιούργησα καὶ διὰ τὸ ὁποῖον ἀφιέρωσα πᾶσαν ἰκμάδα καὶ δύναμίν μου], ἔχοντας μὲν τὸ θράσος νὰ πράττωσιν ὅ,τι πράττουσιν, μὴ ἔχοντας ὅμως τὸ θάρρος νὰ προβάλωσι τὰ ἀνανδρα στήθη των. Ἡ ὑπομονή μου καὶ ἡ ἐπιμονή μου πρὸς ἐκπλήρωσιν τοῦ σκοποῦ καὶ τοῦ προορισμοῦ μου, δόξα τῷ Θεῷ δὲ καὶ τὸ κρατερόν των ὤμων μου, ἀντέσχον καὶ ἐξουδετέρωσαν πάσας τὰς ἀνάνδρους καὶ ὑπούλους ἐπιθέσεις, συκοφαντίας καὶ ραδιουργίας τῶν τοιούτων χαμερπῶν ὄνταρίων, ὧν τινα τελείως παράφρονα παίζουσι τὸν ρόλον ἐμπνευσμένων!!»⁸. Ὁ Μανόλης Καλομοίρης, ποὺ ἀποχώρησε ἀπὸ τὸ Ὡδεῖο Ἀθηνῶν μαζὶ μὲ τὸν Ψάχο, μίλησε κάποτε πιὸ ἀνοικτὰ γιὰ τὰ αἷτια αὐτοῦ τοῦ φαινομένου: «μαζὶ μὲ τὸν σοφὸ ἐρευνητὴ τῆς Βυζ. μουσ. Κ. Ψάχον –εἶπε– εἴχαμε τὴν τιμὴ νὰ ἀπολυθοῦμε ἀπὸ ἓνα μουσικὸ ἴδρυμα, γιατί τολμήσαμε νὰ ποῦμε στὰ φανερά κάτι ποὺ τὸ προσωπικὸ τοῦ ἰδρύματος ἔλεγε καὶ λέει στὰ κρυφὰ τῇ γνώμῃ μας γιὰ τὴ διεύθυνση τοῦ ἰδρύματος τούτου»⁹. Καὶ σ' αὐτὴ τὴν περίστασι τὸ βίου του ὁ Ψάχος ἀναζήτησε κάποιο ἔρεισμα, ἀλλ' εἰς μάτην· χαρακτηριστικὴ εἶναι ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν βουλευτὴ Ἀθηνῶν Νικόλαο Λεβίδη, ὁ ὁποῖος (παραστεῖς σὲ λατρευτικὴ ἐκδήλωσι τοῦ ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ Ψάχου μαθητικοῦ χοροῦ τοῦ Ὡδείου) ἐκφράσθηκε ἐπαινετικά γιὰ τὸ ἔργο του ὁ

7. Αὐτόθι, σ. 1.

8. ΧΑΤΖΗΘΕΟΔΩΡΟΥ, ἔ.π., σ. κδ'.

9. Αὐτόθι, σ. λβ'.

Ψάχος τοῦ ἀπάντησε: «Ἐρίτιμε φίλε, ὡς ζωογόνος αὔρα ἐν μέσῳ ἐρήμου καυστικῆς ἐπὶ ἡλθέ μοι ἡ εὐμενὴς ἄγαν δὲ παρήγορος κρίσις τῆς ὑμετέρας ἐριτίμου φιλίας, ἐπὶ τῇ ἐπιτυχίᾳ τῆς δοξολογίας τῆς ψαλείσης κατὰ τὴν ἐθνικὴν ἐορτὴν ὑπὸ τοῦ χοροῦ τῆς Βυζαντινῆς Σχολῆς τοῦ Ὡδείου καὶ ὑπὸ τὴν ἐμὴν ταπεινὴν διεύθυνσιν [...] Εἰμὶ ἔνθους, πολυσέβαστε φίλε, διότι ἐκτιμητὴν τοῦ λιτοῦ ἔργου μου πρῶτιστον, ἔχω τὸν κ. Λεβίδην, τὰ πρὸς τὸν ὁποῖον θαυτάτα τῆς καρδίας μου αἰσθήματα εὐγνωμοσύνης καὶ ὑποχρεώσεως ἔσονται ἀπαραιμέωτα. Διαβεβαιῶ ὑμᾶς, ἐρίτιμε φίλε, ὅτι καὶ τὴν ψυχὴν μου εἰμὶ ἕτοιμος νὰ θυσιάσω, ἐργαζόμενος τὸ ἐπ' ἐμοὶ ὑπὲρ ἀνυψώσεως τῆς μουσικῆς τῆς ἐκκλησίας καὶ τοῦ ἔθνους μας ἥς ἡ διατήρησις ἀληθῶς σὺν τοῖς ἄλλοις κρατεῖ καὶ στηριῖται τὴν ἐνότητα τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους»¹⁰. Ἐπιφανειακὰ μόνον καὶ δι' ὀλίγον ἡ πολιτεία στηριῖται τὸ ἔργο τοῦ Ψάχου, παραχωρώντας τὸ κτήριο ὅπου ἀναπτύσσεται ἡ νέα μουσικὴ στέγη του, τὸ βραχύβιο ἰδικό του Ὡδεῖο Ἐθνικῆς Μουσικῆς. «Ἡ διαρρύθμισις καὶ ἡ καθόλου λειτουργία τοῦ νέου Ὡδείου – ὅπως εὐστοχα ἐπεσήμανε ὁ Γεώργιος Χατζηθεοδώρου – ἀποτελεῖ πλέον τὸ κάτοπτρον τῶν ἐλευθέρων ὁραματισμῶν τοῦ Ψάχου»¹¹. Λειτουργήσαν ἐδῶ τρεῖς σχολές: βυζαντινῆς, δημοτικῆς καὶ ἁσιατικῆς μουσικῆς· διδάχθηκε (ἀπὸ τὸν Ψάχο καὶ ἄλλους ἐπιφανεῖς καθηγητὲς) εὐρεῖα γκάμα μαθημάτων, ὅπως ὑμνολογία, τυπικό, μετρική, φυσιολογία φωνῆς, ἀκουστική, ἐλληνικοὶ χοροί, ἱστορία ἐλληνικῶν ἡθῶν καὶ ἐθίμων, ἀλλὰ καὶ εὐρωπαϊκὴ μουσικὴ κυρίως, ὅμως, ἀναπτύχθηκαν εὐρέως ἐξειδικευμένα βυζαντινο-μουσικολογικὰ θέματα, ὅπως ἐνδεικτικὰ θεωρία καὶ πράξις τῆς παρασημαντικῆς, ἱστορία βυζαντινῆς μουσικῆς, ψαλτικὴ μελοποιία, ὀρθογραφία καὶ συγκριτικὴ ἐξέτασις τῆς σημειογραφίας, ρυθμικὰ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὕμνων καὶ τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν, ἁσιατικὴ μουσική, κ.λπ. Ἀπὸ ἓνα τυχαῖο γεγονὸς (αὐτοκινητικὸ ἀτύχημα τοῦ Ψάχου) καὶ ἡ νέα αὐτὴ διδακτικὴ προσπάθειά του ὁδηγεῖται σταδιακὰ σὲ διακοπὴ· ὁ οὐσιαστικότερος λόγος ἦταν – κατὰ τὴ γνώμη μου – ὅτι ὁ Ψάχος (μᾶλλον ἀπογοητευμένος ἀπὸ τὴν ἐλλαδικὴν πραγματικότητα) ἀναζητοῦσε πλέον καλὴτερη τύχη στὴν Ἑσπερία· εὐρισκόμενος στὴ Γερμανία (καὶ ἐπιστατώντας στὴν κατασκευὴ τοῦ Παναρμονίου του) δίνει διαλέξεις

10. ΧΑΛΔΑΙΑΚΗ, Μία ἀνέκδοτη ἐπιστολὴ τοῦ Κ. Α. Ψάχου, σ. 324.

11. ΧΑΤΖΗΘΕΟΔΩΡΟΥ, ὁ.π., σ. λγ'.

ὁμιλώντας με ἔμφαση περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Μουσικῆς προσκαλεῖται καὶ διδάσκει στὰ Πανεπιστήμια Μονάχου καὶ Λειψίας, ἀναπνέοντας ἔστω καὶ περιστασιακὰ τὸν ἀέρα μιᾶς ἄλλης ἀκαδημαϊκῆς ἐλευθερίας.¹² Ἦταν, ἀναμφίβολα, ἡ κορυφαία στιγμή τῆς εὐρύτερης καταξίωσής του καὶ μποροῦμε νὰ εἰκάσουμε τὴ χαρὰ τῆς προσωπικῆς ἱκανοποίησής του. ἦταν ὅμως, ταυτόχρονα, ἓνα σύντομο μόνον διάλειμμα μιᾶς ἄγνωστο πόθεν προδιαγεγραμμένης πορείας. Ἐπανερχόμενο στὴν Ἑλλάδα τὸν εὐρίσκουμε νὰ διδάσκει ἐπὶ διετία (1930–1932) στὴν Ἀθηναϊκὴ Μαντολινάτα (!), ὅπου καὶ κατὰ τὰ φαινόμενα τερμάτισε τὴ διδακτικὴ θητεία του. Ἐγκαταλείφθηκε, δυστυχῶς, ἀκόμη καὶ ἀπὸ τοὺς μαθητὲς του ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς ιδιότυπης διδασκαλικῆς ἀπομόνωσής του ἦταν νὰ μὴ προλάβει (ἢ ἀκριβέστερα νὰ μὴ μπορέσει) νὰ διδάξει ὅ,τι ἐγνώριζε. Ἐνδεικτικὴ εἶναι, ἐν προκειμένῳ, διήγηση προφορικῆς παράδοσης, ποὺ κατέγραψε ὁ Γεώργιος Χατζηθεοδώρου: «Δύο ἢ τρεῖς μῆνας πρὶν ἀποθάνῃ δέχεται τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ Κ. Παπαδημητρίου, ὅστις ἔνδακρυς γονατίζει ἐμπρὸς του καὶ τοῦ λέγει: “Δάσκαλε, μᾶς συγχωρεῖς, ἀπεκόπημεν ἀπὸ σοῦ καὶ ἐξημιώθημεν καὶ ἡμεῖς καὶ τὸ ἔργον μας. Τώρα ἐγὼ ἔρχομαι πρῶτος γιὰ νὰ σώσουμε ὅ,τι μπορούμε”. Εἰς ἀπάντησίν του ὁ Κ. Ψάχος λέγει: “Καὶ τώρα παιδί μου εἶναι καιρὸς. Καλὰ ἔκανες καὶ ἤρθες”. Ἐν συνεχείᾳ ἐκμυστηρεύεται εἰς τὸν Παπαδημητρίου ὅσα δὲν εἶχεν ποτὲ διδάξει!»¹²

γ'. ὁ μουσικός

Ὁ Ψάχος δὲν ἔμεινε γνωστὸς ὡς ψάλτης· ἡ μεμαρτυρημένη ψαλτικὴ διακονία του πραγματοποιήθηκε, στὸ σύνολό της, κατὰ τὴν περίοδο παραμονῆς του στὴν Κωνσταντινούπολη. Στὸ προμνημονευδὲν βιογραφικὸ του σημείωμα ἡ ὥς τότε ψαλτικὴ ἐμπειρία του συμπυκνώνεται ὡς ἑξῆς: «Κατὰ τὸ 1887 πρώτην φορὰν ἐχοροστάτησε μετὰ τοῦ ἀειμνήστου Γεωργίου Σαρανταεκκλησιώτου, ὡς δομέστικος αὐτοῦ ἐν τῷ ἐν Γαλατᾷ Ἱερῷ Ναῷ τοῦ Χριστοῦ, ὁπόθεν προσελήφθη ὡς τοιοῦτος καὶ ὑπὸ τοῦ διαπρεποῦς ἐν Κωνσταντινουπόλει ἱεροψάλτου κ. Εὐστρατίου Παπαδοπούλου ἐν τῷ ἐν Πέραν Ἱερῷ Ναῷ τῶν Εἰσοδίων. Παρὰ τῷ κ. Παπαδοπούλῳ ἐπὶ πενταετίαν ὄλην διαμείνας ὁ κ. Ψάχος ἐμορφώθη ἔτι μᾶλλον ἐν τῷ

12. Αὐτόθι, σ. μα'.

ψάλλειν προσοικειωθείς τῷ ὕφει τοῦ πεφνημισμένου ἱεροψάλτου τούτου. Ἐκ τῆς θέσεως ταύτης ἐκλήθη πρωτοψάλτης τοῦ ἐν Σμύρνῃ Γραικικοῦ Νοσοκομείου ὑπὸ τοῦ τότε Οἰκονόμου αὐτοῦ νῦν δὲ Μητροπολίτου Μελανίκου κ. Ἰωακείμ Φοροπούλου. Ἐκεῖθεν μετὰ ἔτος ἐπανελθὼν εἰς Κωνσταντινούπολιν προσελήφθη ὑπὸ τοῦ τότε ἐπιτρόπου τοῦ Ἀγιοταφικοῦ Μετοχίου Ἀρχιμανδρίτου Γερμανοῦ Ἀποστολάτου πρωτοψάλτης τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ τοῦ Μετοχίου τούτου, «ἐπὶ ἐξαετίαν ἐπιδείξας ἐκεῖ» εὐδόκιμον ὑπηρεσίαν. Ἐκεῖθεν κυριαρχικῶς δικαιώματι διωρίσθη ὑπὸ τοῦ καὶ αὖθις τὸν Πατριαρχικὸν Θρόνον λαμπρύνοντος Ἰωακείμ τοῦ Γ' πρωτοψάλτης τοῦ ἐν Βλάχκᾳ Ἱεροῦ Ναοῦ τῶν Ἀγίων Θεοδώρων ἐν ᾧ καὶ νῦν ὑπηρετεῖ κατακληλῶν τὰ ὅλα τῶν ἐν τῷ Ναῷ τούτῳ ἐκκλησιαζομένων τόσοι διὰ τῆς τέχνης του ὅσον καὶ διὰ τῆς λιγυρᾶς φωνῆς του καὶ τοῦ ἀπαραιμίλλου Βυζαντινοῦ ὕφους του»¹³. Παρόμοια θετική (καὶ ἐπαινετική γιὰ τὶς ψαλτικὲς ικανότητές του) μαρτυρία παρέχει καὶ ὁ βασικὸς διδάσκαλός του, Εὐστράτιος Παπαδόπουλος, σὲ σχετικὴ συστατικὴ ἐπιστολή του: «...συνιστῶ ὑμῖν θερμῶς τὸν ἡμέτερον φίλον καὶ μαθητὴν κύριον Κωνσταντῖνον Ψάχον, καὶ τέλειον ἐν τε τῇ πράξει καὶ θεωρίᾳ τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ τῆς ἔξω μουσικῆς, ἐπὶ πᾶσι δὲ ἰκανὸν νὰ συγκινήῃ διὰ τοῦ μελιρρύτου αὐτοῦ ὕφους καὶ τῆς λυγροφθόγγου φωνῆς του τὸ ἐκκλησίασμα, καὶ ὑπὲρ πάντα ἄλλον ἰκανὸν νὰ διαρρυθμίζῃ χοροὺς παίδων κατὰ τὸ ἐν τῇ ἡμετέρᾳ ἐκκλησίᾳ ἐπικρατοῦν σύστημα...»¹⁴. Πρὸς τὸ παρόν, πάντως, οὐδεμία μνεῖα ἐπισημάνθηκε περὶ ἀντίστοιχης ψαλτικῆς διακονίας του κατὰ τὴν περίοδο τῆς ἐν Ἀθήναις διαμονῆς του. Σχετικὴ μὲ τὰ ψαλτικὰ πράγματα ἦταν μόνον ἡ θέση τοῦ Ἐπόπτη τῆς Μουσικῆς εἰς τοὺς Ναοὺς τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, θέση ποὺ τοῦ ἐπιδαψίλευσε ἡ πολιτεία κατὰ τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1932. Ἐπρόκειτο μὲν γιὰ τὴ μόνη ἐκ μέρους τοῦ κράτους ἀναγνώριση τῆς μουσικῆς φυσιογνωμίας τοῦ Ψάχου (ἐπιπλέον δὲ καὶ γιὰ μιὰ ἐντελῶς ἀπαραίτητη γιὰ τὸν βιοπορισμὸ τοῦ ἴδιου κρατικῆς θέσης), μιὰν ὑπηρεσίαν ὅμως ποὺ τοῦ ἐπεφύλασσε, ταυτόχρονα, νέες δυσάρεστες ἐκπλήξεις κατὰ τὴ γνώμη μου (καὶ γιὰ τὴν πρακτικὴ, τοῦλάχιστον, ἐκφάνση τοῦ μουσικοῦ ἔργου τοῦ Ψάχου), ἀπέβη ἡ «χαριστική βολή», ποὺ πρέπει μᾶλλον νὰ ἐπηρέασε καθοριστικὰ καὶ τὴν ἐν

13. Κωνσταντῖνος Α. Ψάχος, σ. 1.

14. ΧΑΤΖΗΘΕΟΔΩΡΟΥ, ὁ.π., σσ. ιη'-ιθ'.

γένει ψυχολογία του. Ἐνῶ οἱ μουσικοκριτικοὶ ὑποδέχθησαν διδυραμβικά τὸ γεγονός (κάποιος, μάλιστα, ἔγραψε χαρακτηριστικά: «ίδου ὄντως ἡ πραγματικὴ θέσις τοῦ ἀνθρώπου αὐτοῦ τοῦ ἐπὶ τόσα ἔτη μοχθοῦντος γιὰ κάτι τι πιὸ δικό μας, γιὰ κάποια πιὸ φυσιογνωμικὴ μουσικὴ μας ὑπόσταση. Ἡ μόνιμός του αὕτη θέσις τὸν αἰχμαλωτίζει σήμερον μιὰ γιὰ πάντα ὅπως ἐν ἡρεμίᾳ καὶ γαλήνῃ ἐφαρμόσῃ ὅπωςδὴποτε τὰ δόγματά του...»¹⁵), ἐνῶ –λοιπὸν– οἱ μουσικοκριτικοὶ ὑποδέχθησαν διδυραμβικά τὸ γεγονός, οἱ ψάλτες –ἀντίθετα– ἀπαξίωσαν τὸν θεσμό· ὅπως παρατηροῦσε ἀργότερα ὁ μαθητὴς τοῦ Ψάχου Νικόλαος Χρυσοχοϊδης, «ἀφ’ ἐνός μὲν λόγῳ πολλῶν ἐλλείψεων τοῦ θεσμοῦ τούτου, αἵτινες πολλάκις ὑποδειχθεῖσαι ὑπὸ τοῦ αἰοιδίου δὲν ἐδραπεύθησαν, καὶ ἀφ’ ἐτέρου λόγῳ ζωηρᾶς ἀντιδράσεως ἐνίων μουσικῶν καὶ ἱεροψαλτικῶν κύκλων, δὲν ἀπέδωκε τὰ ἀναμενόμενα ἀποτελέσματα πρὸς ἐπιβολὴν ἐν τοῖς ναοῖς τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς»¹⁶. Προσωπικά, ἔχω διαμορφώσει τὴν ἄποψιν (ἐνδεχομένως ἐπισφαλῆ, ἐφ’ ὅσον βασίζεται μόνον σὲ μιὰν ἐμπειρικὴ ἢ καὶ διαισθητικὴ ἀξιολόγηση τῶν δεδομένων ἱστορικῶν μαρτυριῶν) ὅτι ὁ Ψάχος δὲν πρέπει μᾶλλον νὰ χαρακτηρίζοταν ἀπὸ ἰδιαίτερη ψαλτικὴ δεινότητα¹⁷. προβληματίζει, κυρίως, ἡ ἐπὶ σαρανταπέντε ἔτη ἀποχή του ἀπὸ τὸ ἱεροψαλτικὸ ἀναλόγιο καὶ νομίζω ὅτι ὁ ἐνυπάρχων ψαλτικὸς οἷστρος δύσκολα καταστέλλεται ἐπὶ τόσο μακρὸ χρονικὸ διάστημα. Τέτοιο ἐνδεχόμενο θὰ διερμήνευε, ἐνδεχομένως, ἄριστα καὶ τὴν ἐν γένει ἐπιφυλακτικότητα, πολλῶν δὲ μᾶλλον τὴ δυσπιστία ἢ τὴν ἀρνητικὴ στάση, ποὺ ὁ ψαλτικὸς κόσμος ἐπεφύλαξε στὸν Ψάχον· τὸ φαινόμενο, ἐὰν βεβαίως κρίνουμε καὶ πάλι βάσει τῶν ἀντίστοιχων σύγχρονων καταστάσεων, εἶναι ἡ συνήθης συντεχνιακὴ ἀντίδραση ἐναντι ὅσων ὁμιλοῦν μὲν θεωρητικῶς περὶ μιᾶς τέχνης, ἐνῶ οἱ ἴδιοι δὲν μετέχουν ἢ –ἀκόμη χειρότερα– δὲν δύνανται νὰ μεθεξουν πρακτικῶς αὐτῆς.

15. Αὐτόθι, σ. λθ’.

16. Αὐτόθι.

17. Αὕτῃ ἢ (αἰτιολογούμενη παραπάνω) εἰκοτολογία πρέπει πλέον νὰ διερευνηθεῖ ἐιδικότερα, ἰδίως μετὰ τὴ δημοσιοποίησιν –ἀπὸ τὸν συνάδελφον Εὐστάθιο Μακρῇ (στὴν *Ἡμερίδα Κωνσταντίνου Ψάχου: Ὁ μουσικός, ὁ λόγιος*. 30 Νοεμβρίου 2007, Κέντρον Ἑρευνῆς τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας. Ἀκαδημία Ἀθηνῶν)– σχετικῶν φωνογραφήσεων τοῦ Ψάχου, ὅπου ὁ ἴδιος ἀκούγεται νὰ ψάλλει λαμπρά, ἔντεχνα καὶ μεγάλῳ πρῶτῳ.

Στὴν εἰκόνα τῆς (σχετιζόμενης, ὅπωςδήποτε, μὲ τὴν ψαλτικὴ διακονία τοῦ Ψάχου) συνθετικῆς παραγωγῆς του, τὰ δεδομένα παρουσιάζονται ἀντίστροφα. Ἡ βασικὴ μελοποιητικὴ δημιουργία τοῦ Ψάχου διαμορφώθηκε κατὰ τὴν ἐν Ἀθήναις διαμονή του. Ἐπιπλέον, τὸ ἐν γένει μελικὸ ἔργο του εἶναι σύστοιχο πρὸς τὴν ἤδη ἐπισημανθεῖσα διδασκαλικὴ δραστηριότητά του, γι' αὐτὸ καὶ ἀναπτύσσεται κατὰ ὁμοειδῆς διάγραμμα· ἐννοῶ ἐδῶ ὅτι ἐπισημαίνονται δύο φάσεις τῆς μελοποιητικῆς δημιουργίας του, προσανατολισμένες ἢ μὲν πρὸς ἀμιγῶς ἐκκλησιαστικὰ μελοποιήματα, ἢ δὲ πρὸς θύραθεν, τρόπον τινά, συνθέσεις. Γιὰ τὰ ἀμιγῶς ἐκκλησιαστικὰ μελοποιήματα δύο εἶναι τὰ ἐρεθίσματα τοῦ Ψάχου. Τὸ πρῶτιστο, βεβαίως, εἶναι ἡ κάλυψη λειτουργικῶν ἀναγκῶν καὶ μάλιστα ἡ ἐξυπηρέτηση τῶν ψαλτικῶν ἐκδηλώσεων πού ὀργανώνει μὲ τοὺς κατὰ καιροὺς μαθητικούς χορούς του. Οἱ ἐντοπιζόμενες ἐδῶ σχετικῆς ἐκδόσεις του εἶναι ἐνδεικτικῆς ἀναφέρω, χάριν παραδείγματος, τὴν *Δοξολογία* τῆς 25ης Μαρτίου, τὴ *Λειτουργία* ἢ διάφορα ἄλλα ἀπὸ τὸν ἴδιο δημοσιευμένα ποιήματα (ὅπως *Ἀνοιξαντάρια*, *πολυέλεο*, *φήμη ἀρχιερέως*, ἢ *ποικίλους ὕμνους* τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς καὶ τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδας), πού ἀπαρτίζονται, βεβαίως, ἀπὸ μέλη τῆς παράδοσης τὰ ὅποια ὁ Ψάχος ἀπλῶς διευθετεῖ καὶ ρυθμίζει, προσθέτοντας καὶ τὸ (διὰ τῆς ὑπὸ τοῦ ἰδίου ἐπινενοημένης διπλῆς συνηχητικῆς γραμμῆς) ἀπαραίτητο ἰσοκράτημα· ἔτσι (ὅπως ὁ ἴδιος διευκρινίζει), τὰ παραδίδει «εἰς τοὺς ἐπιθυμοῦντας νὰ καταρτίσωσι πολυμελεῖς χορούς, δι' ὧν καὶ μόνον σήμερον ἡ πολυπαθὴς ἐκκλησιαστικὴ ἡμῶν μουσικὴ δύναται νὰ ἐμφανισθῇ συντεταγμένη, εὐπρόσωπος καὶ ἐπιβλητικὴ»¹⁸. Προσωπικά του μελοποιήματα σπανίζουν ἐδῶ ἢ ἀπαντοῦν ἐντελῶς σποραδικά, πεποιημένα κατόπιν σχετικῶν αἰτήσεων· γράφει σχετικὰ στὴ *Λειτουργία* του: «Συνθέσεις ἡμετέρας δὲν ἔχομεν τὴν ἀξίωσιν νὰ προτάξωμεν τῶν ἀμιμήτων μελῶν τῶν ἀρχαίων μουσικοδιδασκάλων. Εἰς ἐπιτακτικὴν ὁμως ἀνάγκην ὑπείκοντες, παρενείρομεν ἐν τῷ κυρίῳ βιβλίῳ ἓνα Πολυχρονισμόν τῶν Βασιλέων τῆς Ἑλλάδος, διότι οὐδεὶς τοιοῦτος εἶναι καθωρισμένος. Ὡσαύτως, ἐν ἀργοσύντομον “Δύναμις Τὸν Σταυρόν σου προσκυνοῦμεν”, κατὰ τὴν γραμμὴν καὶ τὸ ὕφος τῆς Μεγ. Ἐκκλησίας, τὸ ὁποῖον δημοσιεύομεν ὡς ἀνάμνησιν τοῦ τόσον προῶρος πρὸς Κύριον μεταστάντος, μᾶλλον δὲ ἢ

18. ΨΑΧΟΥ, *Ἡ Δοξολογία τῆς εἰκοστῆς πέμπτης Μαρτίου*, σ. 6'.

ἀδελφοῦ ἡμῶν Μητροπολίτου Πελαγονείας Ἰωακείμ τοῦ Φοροπούλου, κατ' αἴτησιν τοῦ ὁποίου καὶ συνετέθη. Ἐν παραρτήματι δέ, δημοσιεύομεν μίαν στάσιν συντόμων χερουβικῶν, κατ' αἴτησιν τοῦ Πανιερωτάτου Μητροπολίτου Ἀθηνῶν κ. Θεοκλήτου, συντεθειμένων ὡσαύτως καὶ τούτων ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀρχαίων καὶ γνωστῶν μουσικῶν γραμμῶν τῶν ἀρίστων μελωδῶν καὶ μελοποιῶν Πέτρου Λαμπαδαρίου, Πέτρου Βυζαντίου, Γρηγορίου Πρωτοψάλτου καὶ λοιπῶν, καταλλήλων διὰ Κυριακὰς καὶ ἑορτάς, μετὰ διπλῆς ὡσαύτως συνηχητικῆς γραμμῆς»¹⁹. Ἄλλο πρὸς μελοποιία ἐρέδισμα τοῦ Ψάχου εἶναι, εὐλογα, ἡ ἱκανοποίηση τοῦ προσωπικοῦ του συναισθήματος, ὀρισμένων δηλαδὴ ἰδιαίτερων ἀναγκῶν ποὺ κατὰ περίστασι τοῦ ἐπέβαλε ἡ ψυχικὴ του διάθεσι δειγματικὰ μνημονεύω ἐδῶ ἓνα κατὰ σύνθεσι τοῦ Ψάχου ἀνέκδοτο καλοφωνικὸ εἶρμό σὲ ἦχο πλάγιο τοῦ τετάρτου κατὰ τριφωνία, πάνω στὸ τροπάριο *Ροὴν μου τῶν δακρύων*, μελισμένο κατὰ τὴν 18^η Ἀπριλίου 1941, ἐν τέλει τοῦ ὁποίου ὁ ἴδιος σημειώνει τὰ ἑξῆς: «Ὁ εἶρμός οὗτος ἐγράφη τὴν ἡμέραν τῆς Μεγ. Παρασκευῆς, ὑπὸ συναγερμὸν καὶ σφοδρὸν βομβαρδισμόν ὑπὸ ἐχθρικῶν ἀεροπλάνων, ὡς μία εὐχαριστήριος δέησις πρὸς τὴν Παναγίαν Παρθένον»²⁰. Ἡ περίπτωση, τέλος, τῶν ἐπισημανθεισῶν θύραθεν συνθέσεών του ἀφορᾷ τόσο στὰ ἀπὸ τὸν ἴδιο διασκευασμένα (γιά ποικίλης μορφῆς ὀρχήστρα ἢ γιὰ ἐκκλησιαστικὸ ὄργανο) ψαλτικὰ μελοποιήματα, ὅσο –κυρίως– καὶ στὶς γνωστὲς μελοποιήσεις του ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὴ συνεργασία του μὲ τὴν Εὐὰ Σικελιανοῦ γιὰ τὶς Δελφικὲς Ἑορτὲς (Πύθιος Νόμος, Προμηθεὺς Δεσμώτης, Ἰκέτιδες): οἱ τελευταῖες (ποὺ χαιρετίσθηκαν, μάλιστα, ἀπὸ τοὺς κριτικούς ὡς μελωδίες «ἀπλές, εἰλικρινεῖς, λιτές καὶ συγχρόνως ἀνδρώπινου παλμοῦ, μὲ χαρακτηρὰ καθαρά ἐλληνικό...»²¹) ἦταν, κατὰ τὴν γνώμη μου, μιὰ ἀκόμη φιλότιμη ἀπόπειρα τοῦ Ψάχου (στοχεύουσα, ἐνδεχομένως, σὲ εὐρύτερη ἀναγνώρισή του ἢ καὶ σὲ ἐκτὸς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ χώρου δικαίωσή του) ποὺ σὲ προσωπικὸ ἐπίπεδο δὲν εἶχε καὶ

19. ΨΑΧΟΣ, *Ἡ Λειτουργία*, σσ. ιγ'-ιδ'.

20. Πανομοιότυπο τοῦ σχετικοῦ, δισελίδου, πρωτόγραφου τοῦ Ψάχου, καθὼς καὶ σημειογραφικὰ ἀναστοιχειοθετημένη ἐκδόσι τοῦ μουσικοῦ κειμένου τοῦ ἐν λόγῳ καλοφωνικοῦ εἵρμου, καταχωρίσθηκαν ἤδη παραπάνω, στὶς σσ. 463-466 τοῦ παρόντος βιβλίου. Πρόσφατη ἠχογράφηση τοῦ ἴδιου καλοφωνικοῦ εἵρμου, καθ' ἑρμηνεία τοῦ γράφοντος, βλ. στὸν ψηφιακὸ δίσκο. *Οἱ τὰ Χερουβὶμ μυστικῶς εἰκονίζοντες, μέλος ὑπ' ἀριθμόν 9*.

21. ΠΕΡΙΣΤΕΡΗ, *Κωνσταντῖνος Ψάχος*, σ. 4.

πάλι τὰ ἀναμενόμενα ἀποτελέσματα ὁδύνη καὶ πικρία ἀνέμενε τὸν Ψάχο μετὰ τὸ πέρασ τῶν ἑορτῶν, κατόπιν ἐπηρείας ἐλαχίστων ἀντιζήλων τῆς μουσικῆς του, ἐνῶ ὁ ἴδιος (ὅπως παρατηρεῖ ὁ Γεώργιος Χατζηθεοδώρου) «ἐγκατελείφθη ἀπὸ τὸ ζεύγος Σικελιανοῦ εἰς τὸ Δελφικὸν Πεδίον, στερούμενος καὶ τῶν πόρων διατροφῆς»²².

δ'. ὁ ἐπιστήμων

Ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη ὁ Ψάχος ἦλθε ὡς εἶς τῶν λογιωτέρων μουσικῶν τῆς Βασιλευούσης, μὲ κύρια περγαμηνή τῇ δημοσιευμένη στὸ πρῶτο τεῦχος τοῦ Παραρτήματος τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἀλήθειας μελέτη του. «Περὶ τοῦ ρυθμοῦ ἐν τοῖς ᾠσμασι τῆς Ἐκκλησίας» τὸ γεγονός προβλήθηκε κατάλληλα στὸ προμνημονευθὲν βιογραφικὸ του, ποὺ –ὡς ἀναγγελία τῆς ἐφ' ἑξῆς μετ' αὐτοῦ συνεργασίας– δημοσιεύτηκε στὴ μουσικὴ ἐφημερίδα Φόρμιγξ· ἐκεῖ ὁ Ψάχος παρουσιάστηκε ὡς «ἐγκύψας ἰδίως εἰς τὰ περὶ τοῦ ρυθμοῦ ἐν τοῖς ᾠσμασι τῆς Ἐκκλησίας, καταδεικνύων μετὰ λόγου καὶ ἐπιστήμης τὴν ρυθμικὴν τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἡμῶν μελῶν ποικιλίαν, ἀλλὰ καὶ ὡς πρῶτος ἀνασύρας ἐν τῇ Ἐκκλησιαστικῇ Μουσικῇ Συλλόγῳ τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὸ περὶ ρυθμοῦ ἐν τοῖς ἐκκλησιαστικοῖς ἡμῶν ᾠσμασιν παραπέτασμα καὶ ἀποκαλύψας τὸν ὑπάρχοντα ρυθμικὸν πλοῦτον καὶ τὴν ποικιλίαν τῶν ἀπλῶν καὶ ρυθμικῶν ποδῶν τῶν ἀπαντωμένων ἐν ταῖς ἐκκλησιαστικαῖς ἡμῶν μελωδίαις διὰ παραδέσεως πολλῶν παραδειγμάτων ἐκ τοῦ εἰρμολογικοῦ τοῦ στιχηραρικοῦ καὶ τοῦ παπαδικοῦ μέλους, καταδείξας τὴν τοιαύτην ποικιλίαν τῶν ρυθμῶν [...] ὑπάρχουσιν οὐ μόνον ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς μουσικῇ, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἐλληνικῇ μουσικῇ, ὡς καὶ ἐν αὐτῇ τῇ λεγομένῃ Ἀμβροσιανῇ ψαλμωδίᾳ...»²³ · ἡ διεύθυνση τῆς ἴδιας ἐφημερίδας ἐξέφραζε, ἐπίσης, τὴν βεβαιότητα ὅτι «τὰ γλαφυρὰ προϊόντα τοῦ καλάμου τοῦ διαπρεποῦς τούτου μουσικοῦ, συντόμως θέλουσι καταλαμπρύνει τὰς σελίδας τῆς Φόρμιγγος»²⁴. Καὶ πράγματι, αὐτὲς οἱ προσδοκίαι τῶν Ἀθηναίων φιλομούσων δὲν διαψεύστηκαν· παμπληθῆ εἶναι τὰ κείμενα τοῦ Ψάχου (ἄρθρα, πραγματεῖες, ποικίλα μουσικολογικὰ δημοσιεύματα,

22. ΧΑΤΖΗΘΕΟΔΩΡΟΥ, ὁ.π., σ. λη'.

23. Κωνσταντῖνος Α. Ψάχος, σ. 1.

24. Αὐτόδι, σ. 2.

ἀλλὰ καὶ μουσικὲς καταγραφὲς ἐκκλησιαστικῶν ὕμνων καὶ δημοτικῶν τραγουδιῶν), ποὺ καταχωρίσθηκαν ἔκτοτε ὄχι μόνον στὴ συγκεκριμένη μουσικὴ ἐφημερίδα (ποὺ ἀναμφίβολα ὑπῆρξε τὸ βασικὸ καὶ ἐπίσημο βῆμα τοῦ Ψάχου), ἀλλὰ καὶ σὲ διάφορα ἄλλα ἐντυπα (περιοδικά, ἐφημερίδες, κ.λπ.) τῆς ἐποχῆς· ὅπως ἔγραφε ἀργότερα ὁ Παναγιώτης Ἀντωνέλλης, «ὁ Ψάχος, σοφὸς διδάσκαλος, μέγας ἐρμηνευτής, ἄριστος μουσικός, Βυζαντινολόγος, τελείως κάτοχος τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς γλώσσης, δεινὸς λαογράφος, δόκιμος συγγραφεὺς καὶ ῥήτωρ εὐφραδέστατος, κατῳρῶσε νὰ προσελκύσῃ τὸν θαυμασμὸν τοῦ ἐπιστημονικοῦ κόσμου. Δὲν ἔπαυεν οὐδ' ἐπὶ στιγμὴν νὰ γράφῃ (κυρίως εἰς τὴν “Φόρμιγγα” τοῦ ἀειμνήστου Γ. Τσόκλη) καὶ νὰ ὁμιλῇ ἀπὸ τοῦ Βήματος, νὰ δίδῃ συναυλίας καὶ μαθητικὰς ἐπιδείξεις μὲ περιεχόμενον ἐκκλησιαστικῶν μελῶν καὶ δημοδῶν ᾠσμάτων»²⁵. Τὸ ἔργο του εἶναι εὐρὺ καὶ ὁγκῶδες, ἡ δὲ ἀναλυτικὴ καταγραφὴ καὶ ἀξιολόγησή του ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ βασικὰ ζητούμενα τῆς παρούσας ἔρευνας. Οἱ κατὰ καιροὺς δημοσιευμένες ἐπιστημονικὲς ἀπόψεις καὶ θεωρίες του, ὅπως καὶ τὸ ἐν γένει διδακτικὸ καὶ καλλιτεχνικὸ ἔργο του, ξεσήκωσαν (εἰς τὰ καθ' ἡμᾶς ἀλλὰ καὶ διεθνῶς) θύελλα ἀντιδράσεων, ἀναλυτικὸ περίγραμμα τῶν ὁποίων μᾶς ἔχει ἤδη δώσει ἡ Καίτη Ρωμανοῦ²⁶. Προφανῶς, ὁ χώρος δὲν ἐπαρκεῖ ἐδῶ ἀκόμη καὶ γιὰ ἀπλὴ μνεία τῶν σχετικῶν ἐπιτευγμάτων τοῦ Ψάχου. Ἐπισημαίνω ἀπλῶς τὴν διττὴ ἐνασχόλησή του ὄχι μόνον μὲ τὰ τῆς ψαλτικῆς τέχνης, ἀλλὰ καὶ μὲ τὰ τῆς παραδοσιακῆς μουσικῆς εἶναι γνωστὸ ὅτι ἔχει νὰ ἐπιδείξει καταγραφὲς δημοτικῶν τραγουδιῶν κατόπιν σχετικῶν μουσικολαογραφικῶν ἀποστολῶν, ἐργασία ὁ πρὸς τὸ παρὸν δημοσιευμένος ἀμνητὸς τῆς ὁποίας ἀποτυπώνεται σὲ βιβλία του ὅπως τὰ *Δημῶδη ᾠσματα Σκύρου*, τὰ *50 δημῶδη ᾠσματα Πελοποννήσου καὶ Κρήτης*, τὰ *Δημῶδη ᾠσματα Γορτυνίας*, ἡ ἀκόμη καὶ στὴ γνωστὴ *Ἀσιάδα Λύρα*. Ὅσα ἄλλα ἐνδιαφέροντα ζητήματα δίγει σχετικὰ μὲ τὸ ἐρευνητικὸ πεδίο τῆς βυζαντινῆς μουσικολογίας εἶναι ἀδύνατο νὰ ἀπαριθμηθοῦν ἐδῶ· πέρα ἀπὸ τὶς σχετικὲς ἀνέκδοτες ἐργασίες του (ὁρισμένες τῶν ὁποίων ἐξεδόθησαν ἤδη ἀπὸ τὰ πλούσια κατὰλοιπά του) δὲν πρέπει νὰ παραληφθῇ ἡ μνεία τῆς συμβολῆς του στὰ ἀκόλουθα τρία θέματα: Πρῶτον, στὴ λειτουργία

25. ΑΝΤΩΝΕΛΛΗ, *Ἡ βυζαντινὴ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ*, σσ. 183-184.

26. ΡΩΜΑΝΟΥ, *Ἑλληνικῆς μουσικῆς περιήγησις*, σ. 50 κ.ε.

τοῦ λεγομένου ἰσοκρατήματος, ὅπου ἐπινόησε τὸ διὰ τῆς διπλῆς συνηχητικῆς γραμμῆς σύστημα τῆς ἁρμονικῆς συνηχήσεως, «σύστημα (ὅπως ὁ ἴδιος διευκρινίζει) πλήρες καὶ ἄρτιον, καθωρισμένον ἐπὶ τῇ βάσει τῶν μελωδικῶν καὶ ἁρμονικῶν νόμων καὶ κανόνων τῆς Ἑλληνικῆς μουσικῆς [...] μὴ στηριζόμενον ἀπλῶς, ὡς ὑπέλαβόν τινες, εἰς τετάρτας, εἰς πέμπτας καὶ εἰς ὀγδόας, ἀλλ' εἰς μίαν πρωτότυπον ἀντίστιξιν, ἐκ τῆς ὁποίας παραλλήλως πρὸς τὴν κυρίαν γραμμὴν τοῦ μέλους ἐνσαρκοῦνται δύο ἄλλαι συνηχοῦσαι γραμμαί, ἀποτελοῦσαι καὶ αὗται μελωδίας αὐτοτελεῖς, ὁμοιογενεῖς καὶ ὁμοήχους πρὸς αὐτήν»²⁷. Δεύτερον, στὴ μελέτῃ τῆς θεωρίας τῶν διαστημάτων, τὴν ὁποία –πέρα ἀπὸ τὰ σχετικὰ συγγράμματά του– ὑποστήριξε καὶ μὲ τὴν κατασκευὴ εἰδικοῦ πρὸς τοῦτο ὄργανου, τοῦ γνωστοῦ *Εὐείου Παναρμονίου*. Τρίτον, στὴν εὐκρινῇ διατύπωση καὶ στὴν παγίωση τῆς λεγομένης στενογραφικῆς θεωρίας, θεωρίας ποὺ ὡς τὶς ἡμέρες μας συνδέεται μὲ τὸ ὄνομά του μνημειῶδες εἶναι, ἐν προκειμένῳ, τὸ βιβλίον τοῦ *Ἡ παρασημαντικῆ τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς*, ἐργασία τυχοῦσα «τῆς γενικῆς ἡμετέρων καὶ ξένων ἐπιδοκιμασίας καὶ προσοχῆς», μέσῳ τῆς ὁποίας (κατὰ τὴν πεποιθήση τοῦ συγγραφέα τῆς) «διὰ πρώτην φοράν ἡρευνήθη ζήτημα δυσχερὲς ὅσον καὶ σκοτεινόν, τὸ ζήτημα τῆς γραφῆς τῆς *Βυζαντινῆς Μουσικῆς*, ἧς τὸ γριφῶδες στενογραφικόν σύστημα τελείως παρερμηνευθέν, ὑπὸ τῶν ξένων ἰδίως, ἤγαγεν αὐτοὺς εἰς συμπεράσματα, οὐδὲν πλέον ἔλαττον, διαπομπεύοντα καὶ διακωμωδοῦντα αὐτὴν ταύτην τὴν ὑπὸ τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας ἀπὸ αὐτῶν τῶν Ἀποστολικῶν χρόνων παραληφθεῖσαν καὶ ὡς κόρην ὀφθαλμοῦ διὰ μέσου τῶν αἰώνων διασωθεῖσα καὶ διατηρηθεῖσα Μουσικῆ τῆς Ὁρθοδόξου Λατρείας»²⁸.

Ἡ μουσικὴ φυσιογνωμία καὶ τὸ ἐπιστημονικὸ ἔργο τοῦ Κ. Ἀ. Ψάχου εἶναι δεδομένα γνωστά, πασίγνωστα, σὲ ὅποιονδῆποτε σοβαρὰ ἀσχολούμενο μὲ τὴ μουσικὴ παράδοση τῆς καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς. Ὅπως ἔγραφε καὶ ὁ Μᾶρκος Δραγούμης –ἥδη πρὸ τριακονταετίας καὶ πλέον–, «ὁ Κ. Ψάχος εἶναι ἴσως τὸ πρόσωπο ποὺ ἔπαιξε τὸν πιὸ σημαντικὸ ρόλο σὰν δάσκαλος

27. ΨΑΧΟΥ, *Ἡ Δοξολογία τῆς εἰκοστῆς πέμπτης Μαρτίου*, σσ. α'-β'.

28. ΨΑΧΟΥ, *Ἡ παρασημαντικὴ*, σ. 1.

καὶ μελετητῆς κάθε εἵδους ἐλληνικῆς παραδοσιακῆς μουσικῆς –ἀλλὰ καὶ τῆς ἀραβοπερσικῆς– στὴν Ἑλλάδα τῶν πρώτων δεκαετιῶν τοῦ 20^{ου} αἰῶνα. Διακρίθηκε ἐπίσης σὰν συνθέτης, ψάλτης καὶ ὀργανωτῆς καὶ διευθυντῆς συναυλιῶν μὲ ἔργα βυζαντινῆς κυρίως μουσικῆς, καὶ κατέστρωσε τὰ σχέδια γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ Παναρμόνιου. Ἡ σπουδαιότητά τῆς προσωπικότητάς του καὶ τῆς προσφορᾶς του εἶναι τέτοια, ποὺ θὰ ἄξιζε νὰ τοῦ ἀφιερωθῇ ἓνα ὁλόκληρο βιβλίον»²⁹. Ἡ πρόθεσή μου νὰ ἀναλάβω ἀκριβῶς αὐτὸ τὸ ἐγχείρημα σηματοδοτήθηκε μὲν ἀπὸ ὀρισμένες (προσωπικῆς ὑφῆς) συγκυρίες, ἰσχυροποιήθηκε ὅμως μετὰ τὴν ἐγγύτερη ἐπαφή μου μὲ τὰ κατάλοιπά του, ἰδίως δὲ κατὰ τὴν ἀναδίφηση στὰ χειρόγραφα καὶ στὰ ἔντυπα βιβλία τῆς περιφέρειας βιβλιοθήκης του. Ἐγνώρισα τότε, πέρα ἀπὸ «ἓνα ὁμορφὸ ἄνθρωπο μὲ γαλανὰ μάτια, ποὺ ἔμοιαζε καταπληκτικὰ μὲ τὸν Ἐλευθέριο Βενιζέλο καὶ ἐνέπνεε τὸν σεβασμό» (ὅπως περιγράφουν τὸν Ψάχο ὅσοι ἀπὸ κοντὰ τὸν ἔζησαν³⁰), πέρα ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὸν γεμάτο αὐτοπεποίθηση ἐπιστήμονα, τὸ χαρακτηριστικὸ μὶτον τοῦ ὁποίου (ὅπως ὁ ἴδιος ἐξομολογεῖτο) ἦταν τὸ ἐξῆς: «ἐνδιαφέρομαι μόνον διὰ τὴν τέχνην, τὴν ὁποίαν προήγαγον καὶ προήσπισα καὶ θὰ προασπίσω ἐφ' ὅσον ζῶ. Ἀλλὰ καὶ διὰ τὸ μέλλον ἐφρόντισα δι' ὅλων τῶν τεχνικῶν μέσων νὰ τὴν κωδικοποιήσω καὶ νὰ τὴν διασώσω εἰς αἰῶνα τὸν ἅπαντα»³¹, ἐγνώρισα, λέγω, τὸν ἄλλο Ψάχο· τὸν ἀλλοιῶτιχο ἐκεῖνον καὶ δημιουργικὸ πρόσφυγα, τὸν στοργικὸ οἰκογενειάρχῃ, τὸν πιστὸ πνευματικὸ ἄνθρωπο, τὸν ἐφηβικῆς πάντοτε διάθεσης διδάσκαλο ποὺ ἀνακαίνιζε ὡς τοῦ ἀετοῦ τὴ νεότητά του, τὸν ἀνήσυχο καὶ ἀνυποχώρητο ἀναζητητὴ τῆς ἀλήθειας, τὸν ὀνειροπόλο καὶ τὸν ὀραματιστή...

Αὐτὸν εὐελπιστῶ νὰ «ἀποκαλύψω»
στὴν προδρομικὰ ἐξαγγελλλόμενῃ ἐδῶ μονογραφίᾳ.

29. ΔΡΑΓΟΥΜΗ, Κωνσταντῖνος Α. Ψάχος, σ. 311.

30. ΜΑΜΩΝΗ, Κωνσταντῖνος Ψάχος, σ. 90.

31. ΧΑΤΖΗΘΕΟΔΩΡΟΥ, ἑ.π., σ. μ'.

